

3.1. Emocije kao prosudbene vrijednosti

Ishodište teorije emocija je ljudsko iskustvo.³³⁰ Unutar nje-
ga bi trebalo napraviti prostora za uzajamno poštovanje i re-
ciproцитet. To konkretno znači da bi se na ljude trebalo gledati
kao na ciljeve, a ne kao sredstva. U ostvarenju toga recipro-
citeta i poštovanja mogu ljudima poslužiti i pomoći emocije.
Emocije, tvrdi Nussbaum, uključuju prosudbu o važnim stva-
rima. Prosudbe su to kojima, ocjenjujući neki izvanjski objekt
značajnim za našu dobrobit, ljudi priznaju svoju potrebitost
i nepotpunost u odnosu na dijelove svijeta koje ne kontroli-
raju.³³¹ Koliko je ova činjenica istina Nussbaum potkrepljuje
vlastitim iskustvom gubitka. Naime, 1992. Nussbaum je pre-
davala na fakultetu Trinity College u Dublinu. Njezina se maj-
ka oporavljala u bolnici nakon rutinske, ali teške operacije.
Tijekom oporavka došlo je do ozbiljnih komplikacija koje su
rezultirale teškom unutarnjom infekcijom i visokom tempera-
turom. Unatoč najboljoj medicinskoj njezi i liječničkoj skrbi
koju je u bolnici dobivala, majčin je život zbog zahtjevne ope-
racije, starosti i nepredvidivih komplikacija bio ozbiljno ugro-
žen. S obzirom na to da je majka bila u SAD-u, a Nussbaum
u Irskoj, organizacija povratka kući potrajala je neko vrijeme.
Pri tome je stalno bila u kontaktu s medicinskom sestrom Gail
Craven Busch, koja je posredovala majci da je Nussbaum na
putu te da stiže u bolnicu. Dok je sljedeći dan letjela preko-
oceanskim letom, osjećala je jaku ljutnju. Subjekti, odnosno
fokus te ljutnje u Nussbaum bili su liječnici koji nisu sprije-
čili komplikacije, stjuardese što su se tijekom leta smiješile
kao da je sve uobičajeno, no najviše se ljutila na sebe samu.

³³⁰ Nussbaum smatra kako filozofija mora reagirati na ljudsko iskustvo te da treba
biti kritična prema njegovoj ponekad manjkavoj spoznaji.

³³¹ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 33.

Bila je ljuta što nije spriječila okolnosti u kojima joj se majka našla, odnosno što nije bila s njom nakon operativnog zahvata. Čim je Nussbaum sletjela u Philadelphiju kontaktirala je bolnicu saznajući kako joj je majka, za vrijeme njezinog leta, preminula. Medicinska sestra koja joj je priopćila ovu tužnu vijest pozvala ju je da dođe u bolnicu pogledati majčino tijelo. Ono je, naime, bilo pripremljeno za ukop. Po primitku informacije,³³² Nussbaum je mahnito trčala ulicama Philadelphije kao da se nastale okolnosti ipak mogu promijeniti. Došavši u bolnicu³³³ i susrevši se s tijelom svoje majke, koja je izgledala kao da spava, Nussbaum je počela nekontrolirano plakati.³³⁴ U vremenu koje je uslijedilo Nussbaum je prolazila kroz različita razdoblja koja su se izmjenjivala: plaća, teškog umora, košmarnih snova. »Iskustvo žalovanja velikim je dijelom iskustvo stalne kognitivne frustracije i posljedično ponovnog tkanja vlastitog kognitivnog materijala. Žalosne misli ostaju, njihov odnos prema drugim mislima se mijenjaju.«³³⁵ Često je, naime, osjećala ljutnju na medicinske sestre koje su skrbile o majci, na liječnike koji su se pridržavali uputa o nepoduzimanju nikakvih »izvanrednih mjera«, na ljude koji su je kontaktirali vezano za poslovne angažmane kao da je sve uobičajeno. Konačno, bila je ljuta i na sebe što je manje nego njezina sestra provodila vrijeme s majkom.³³⁶ Nakon smrti³³⁷ majke, Nussbaum je imala osjećaj kao da joj je netko ukrao prošlost te kao da je izbrisana njezina obiteljska povijest. Nedugo nakon majčina sprovoda, Nussbaum je održala predavanje o milosrđu. Smatrala je da bi njezina majka više voljela da ona napusti posao na nekoliko tjedana, ali kad nije radila, Nussbaum se osjećala krivom i lijenom. Stoga je je revidirala predavanje o milosr-

³³² Njezina je misao bila ta koja je primila ovaj podatak i koju je potresla informacija o majčinoj smrti.

³³³ Gail Craven Busch joj je rekla: »Jednostavno više nije mogla izdržati.«

³³⁴ Nakon što je vidjela majku, Nussbaum je napustila bolnicu, otišla do staze za trčanje na Sveučilištu Pennsylvania i pretrčala četiri milje (cca 6,5 km).

³³⁵ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 95.

³³⁶ Razlozi su bili i više nego očiti, ali i životni: njezina dinamična karijera, posvećenost poslu i česta putovanja.

³³⁷ Ideja gubitka ima dvostruki aspekt: implicira vrijednost osobe koja je otišla ili umrla te odnos te osobe prema perspektivi ožalošćenog. – Isto, str. 46.

đu dok nije pomislila da je to jedno od najboljih koje je ikad napisala. Zamišljala je svoj govor kao svojevrsnu »odštetu« majci. Predavanje je, naime, govorilo o potrebi prepoznavanja koliko je teško, čak i s najboljom namjerom, živjeti kreposnim životom. Kao i veći dio njezinog rada, predavanje je predstavljalo ono što ona naziva terapijskom filozofijom, »znanošću o životu«, koja se bavi trajnim ljudskim potrebama.³³⁸

U svojoj boli Nussbaum je svojoj majci pridavala barem tri različite uloge: ulogu osobe koja po sebi ima inherentnu vrijednost; ulogu majke i konstitutivnog dijela njezinih životnih ciljeva i planova. Konačno, ulogu majke općenito, odnosno onu vrstu osobe za koju bi svakom čovjeku bilo dobro da je voli.³³⁹ Taj je, dakle, izrazito osoban događaj potaknuto Nussbaum da se konkretnije i detaljnije bavi emocijama. Individualna povijest i društvene norme utječu na činjenicu kako ljudska bića doživljavaju emocije. Nussbaumina bol povezana sa smrću majke nije bila oblikovana samo privrženošću majci, već i društvenim normama o ispravnom načinu tugovanja zbog gubitka roditelja.

Nussbaum razvija ono što naziva neostoičkom teorijom emocija čiji su temelj kognitivne prosudbe. Emocije, prema njoj, nisu pasivna afektivna stanja, već inteligentne evaluacije koje izražavaju vrijednosni odnos prema svijetu i dobrobiti osobe. Polazeći od kognitivnog shvaćanja emocija kao evaluacijskih prosudbi, Nussbaum u svojim djelima dodatno razrađuje njihovu kompleksnu narav istražujući njihovu egzistencijalnu hitnost, povezanost s privrženošću i djelovanjem, kao i razliku između deskriptivne i normativne dimenzije unutar neostoičkog okvira. U svojim se djelima Nussbaum bavi »hitnošću« i intenzitetom emocija kao i njihovom tendencijom da preuzmu vlast nad osobom potičući je pri tom na djelovanje. Istražuje njihovu povezanost s važnim privrženim vezama u skladu s kojima neka osoba definira svoj život. Promatra osjećaj pasivnosti koji osoba pred njima ima.³⁴⁰ Emocije su, tvrdi

³³⁸ R. Aviv, »The Philosopher of Feelings«.

³³⁹ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 67.

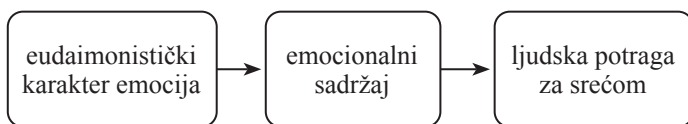
³⁴⁰ Emocija je to na koju se često ljudi oslanjaju kad nekome priželjkuju dobro i kada se o nekome intenzivno brinu. – Isto, str. 36.

Nussbaum, priznavanje vlastitih potreba i pomanjkanje samostatnosti. One se bitno razlikuju od tjelesnih apetita³⁴¹ kao i od bezobjektnih raspoloženja.³⁴² Emocijama se, kroz prizmu osobnih ciljeva³⁴³ i planova, gleda na svijet s ciljem ostvarivanja dobrog života. Prema emocijama se ljudi naprosto odnose drugačije nego prema vlastitim raspoloženjima, apetitima, željama.

Nussbaum želi formulirati neostoičku koncepciju emocija koja emocije definira isključivo u smislu evaluacijske prosudbe.³⁴⁴ Ono što Nussbaum naziva neostoičkim pogledom na emocije je deskriptivni pogled na to kakve su emocije, ali odbacuje stoički, normativni pogled na emocije.

Da bi se, dakle, emocija dogodila mora se, tvrdi Nussbaum, dogoditi eudaimonistička prosudba.³⁴⁵ Ona se povezuje s emocionalnim sadržajem emocija. Taj je pak sadržaj dio ljudske potrage za srećom. Kognitivno-evaluacijsko stajalište emocija slijedi niz prikazan na Slici 3.

Slika 3. Ilustracija kognitivno-evaluacijske teorije emocija Marthe Nussbaum

Emocije su lokalizirane³⁴⁶ i nisu egoistične. Nussbaum smatra da ljudi »etički prosuđuju o tome kako živjeti«³⁴⁷ pa iz toga »proizlazi da su emocije temelj etičkog prosuđivanja«.³⁴⁸

³⁴¹ Poput gladi i žeđi.

³⁴² Poput razdraženosti ili depresije.

³⁴³ Ponekad ljudski ciljevi nisu međusobno kompatibilni, pa dovode do emocionalnog sukoba.

³⁴⁴ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 48.

³⁴⁵ Isto, str. 69.

³⁴⁶ Emocije zauzimaju položaj u ljudskom životu i koncentriraju se na okolnosti tog ljudskog – lokalnog – života, a ne na okolnosti cijelog svemira.

³⁴⁷ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 190.

³⁴⁸ Isto, str. 190.

Postoji određeni stupanj osjećaja koji emocija treba realizirati.³⁴⁹ S druge strane, »čovjekov osjećaj za ono što je važno i vrijedno često je zbrkan, neuredan i nije usklađen s njegovim refleksivnim etičkim uvjerenjima«. ³⁵⁰ Naime, emocije se povezuju sa mnom, s osobnim ciljevima i planovima te gledaju svijet iz moje perspektive. Ukratko, emocije bi bile spoznaje ljudskih ciljeva i statusa tih ciljeva.

Događa se da osoba ima iskrivljen pogled na objekt emocija te na njega gleda kao na važniji ili manje važan nego što on uistinu jest. Dakle, »emocije su često nerazmjerne svojim objektima«. ³⁵¹ To se često vidi kad se neki pratitelj sportske zvijezde povrijedi i naljuti kada se ona ozlijedi. Naime, sportskoj se zvijezdi pridaje pretjerana važnost i vrijednost. Međutim »priroda je eudaimonističke evaluacije ono što objašnjava intenzitet emocija«. ³⁵²

Nussbaum tvrdi kako su prosudbe određene vrste nužne za emociju. Prosudbe smatra konstitutivnim dijelovima onoga što emocija jest, ne smatra ih, dakle, vanjskim uzrocima. Prema Nussbaum, ako emocija ima potreban eudaimonističko-evaluacijski sadržaj, prosudbe su dovoljne za emociju. Tako Nussbaum piše: »Iako se emocije u nekom smislu mogu definirati samim svojim evaluacijsko-eudaimonističkim sadržajem, iskustvo emocija obično sadrži i više od toga sadržaja. Ono sadrži bogate i zgusnute percepcije objekta koje su izrazito konkretne i prepune detalja.« ³⁵³ Kao sredstvo za postizanje eudaimonističke povezanosti s objektom Nussbaum navodi maštu. ³⁵⁴

Nussbaum razlikuje dvije vrste »osjećaja«: osjećaje bogatog intencionalnog sadržaja i osjećaje bez naglašene intenci-

³⁴⁹ Gubitak četkice za zube neće osobu ražalostiti niti će se čovjek naljutiti ili razbjesniti ako mu netko uzme spajalicu s radnog stola.

³⁵⁰ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 66.

³⁵¹ Isto, str. 70.

³⁵² Isto, str. 70.

³⁵³ Isto, str. 79.

³⁵⁴ Ako osoba razmišlja o nekoj situaciji, npr. koliko je ljudi poginulo u uraganu Eti, koji je zahvatio područje Nikaragve i Hondurasa u studenom 2020., ona, prema Nussbaum, neće osjetiti žalost dok si ne ocrta taj događaj u mašti.

onalnosti ili kognitivnog sadržaja. Pa tako u prvom slučaju govori o osjećaju nesretne zaljubljenosti ili javljanju osjećaja kako je život čovjeka bez neke osobe prazan. U ovom slučaju, takvi osjećaju ulaze u uvjet identiteta za neku emociju. Pojam 'osjećaj' nije, tvrdi Nussbaum, u suprotnosti s kognitivističkim izrazima 'percepcija' i 'prosudba', već je njihova terminološka varijacija. U drugom se slučaju, kada ne postoji naglašena intencionalnost ili kognitivni sadržaj osjećaja, govori o osjećaju umora, viška energije i sl.³⁵⁵ Osjećaji, zaključuje Nussbaum, mogu i ne moraju pratiti određenu emociju. Osjećaji, dakle, nisu nužni za emociju, iako ih mogu pratiti. Emocije, nadalje, često prati neka »pobuđenost«.³⁵⁶

Slijedi razlikovanje pozadinskih i situacijskih emocija – prosudbi. Pod time Nussbaum misli na »distinkciju između evaluacijskih prosudbi koje opstaju u raznovrsnim situacijama i prosudbi koje nastaju u kontekstu neke posebne situacije. Riječ je o distinkciji između trajnih ili pozadinskih emocija i epizodnih emocija.«³⁵⁷ Situacije, pojašnjava Nussbaum, mogu biti više ili manje trajne. Emocija može biti situacijska, a ipak relativno trajna. S druge strane, emocija koja opstaje u situacijama različitih vrsta i trajnija je od situacijske naziva se pozadinskom emocijom.³⁵⁸ Nussbaum objašnjava da u trenutku razvijanja osjećaja privrženosti prema osobama i stvarima koje su nestabilne i koje sama osoba ne može kontrolirati čim ih nije odvojila od vlastite sreće, u takvim okolnostima ona osjeća emocije pozadinske vrste. Upravo takve emocije, pozadinske emocije, smatra Nussbaum, ističu osobiti značaj

³⁵⁵ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 74.

³⁵⁶ Nussbaum ne koristi ovaj pojam dosljedno. Ponekad on označava fiziološku promjenu (pojačan srčani ritam i sl.) koja može i ne mora imati fenomenološku popratnu pojavu.

³⁵⁷ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 83–84.

³⁵⁸ Nussbaum objašnjava kako čovjek može imati situacijsku emociju koje nije svjestan – zbog, primjerice, nečije smrti osjeća žalost, a da nje (još) nije svjestan. To nesvjesno djelovanje situacijske emocije analogno je nesvjesnom djelovanju niza uvjerenja u svakodnevici. S druge strane, pozadinske emocije nisu uvijek nesvjesne, npr. trajna ljubav ili radost. – Isto, str. 84.

tih ljudi, relacija, stvari.³⁵⁹ Ljubav ili privrženost nekoj stvari ili osobi ili odnosu koji se smatraju važnima za vlastitu sreću središnji je oblik pozadinske emocije kako tumači Nussbaum. Redovito su te pozadinske emocije povezane s nizom vjerovanja i očekivanja.³⁶⁰

Neovisno o kojim se emocijama radi, Nussbaum tvrdi kako ih »treba shvaćati kao ‘geološka izdizanja misli’: kao prosudbe u kojima ljudi priznaju veliku važnost koju za njihovu dobrobit imaju stvari koje im nisu posve pod kontrolom – i time priznaju vlastitu ranjivost pred svijetom i njegovim događajima«. ³⁶¹ Ovo neostoičko stajalište tvrdi kako su intenzitet i »hitnost« emocija najbolje objašnjeni vrstom kognitivne koncepcije koja se pri tome poziva na sadržaj eudaimonističkih evaluacija.

Tvrdi, nadalje, kako su emocije dio naše zajedničke animalnosti te da su velikog adaptivnog karaktera. Emocijama je zajednička biološka osnova. Unatoč tome, različita društva oblikuju emocije i ispoljavaju ih na potpuno različite načine. Konačno, Nussbaum ističe kako ljudska moralnost ne bi ni bila moguća bez emocija. Naime, moralnost se, tako tvrdi, oslanja na emocije i njihovu podršku.

3.1.1. Konstitutivni elementi emocija i prosuđivanje

Ključni elementi koje tvore identitet pojedine emocije te razlikuju jednu emociju od druge su njihova usmjerenost, intencionalnost, zasnovanost na uvjerenjima te povezanost s vrednovanjem.³⁶² Relevantna je, nadalje, vrijednost koja se pridaje objektu. Emocije, jednako tako, podrazumijevaju pri-

³⁵⁹ Epizodne (situacijske) emocije ne trebaju biti svjesne baš kao što i pozadinske emocije ne trebaju biti nesvjesne, ističe Nussbaum.

³⁶⁰ Važno je razveseliti mamu posjetom na njezin rođendan, važno je darovati tati *Old Spice* set kao božićni poklon, važno je bratu pokloniti »zdrave« namirnice, a jednako je tako važno sestri kupiti čarape s članovima Beatlesa (iako možda darivatelj nema visoko mišljenje o toj glazbenoj grupi, poklonjeni set darivatelju ne miriše ugodno, neke »zdrave« namirnice za darivatelja imaju okus po »stiroporu«).

³⁶¹ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 106.

³⁶² Nussbaum smatra da su zbog svega ovoga emocije slične mislima.

stanak na uvjerenje o objektu. Međutim, često emocije,³⁶³ a što je važno, imaju nejasan objekt: strah od neostvarivanja planova, radost zbog budućnosti, nadu u dobre ishode. »Emocije su, dakle, prožete vrijednošću i (u svakom slučaju do neke mjere) objektno fleksibilne.«³⁶⁴ Jednako je važna i prosudba, pa tako Nussbaum prosuđivanje smatra dinamičnim,³⁶⁵ a ne statičnim procesom.³⁶⁶ Prosudba je zapravo pristanak na određenu predodžbu koja se prezentira. Kod ovog procesa prvo postoji čin prihvatanja pa se prosudba shvaća u smislu tog čina. No postoji i posljedica, a to je da čovjek prihvaća ili pristaje na određeni sud. Stoga bi, prema Nussbaum, emocije imale dvopak karakter: prvo, osoba priznaje ili pristaje na sud, a zatim, drugo, taj je sud dio spoznajnog ustrojstva osobe.³⁶⁷

Govoreći o prosudbama, Nussbaum ističe kako se čini da su »emocije i prosudbe identične po vrsti.«³⁶⁸ Međutim, »emocije su obično povezane s maštom³⁶⁹ i s konkretnim predočivanjem događaja u mašti, čime se razlikuju od drugih, apstraktnijih prosudbenih stanja.«³⁷⁰ U realnosti ljudi rijetko imaju posla s pojedinačnom prosudbom. U pravilu se zapravo radi o isprepletenoj mreži prosudbi različitih razina općenitosti i specifičnosti. Neke su emocije u pozadini, a druge su usmjerene na specifičnost situacije. Svoje neostoičko stajalište Nussbaum objašnjava unutar stoičke ideje o prosudbama, odnosno »u okviru stoičke ideje o prosudbi kao pristanku na predodžbu. Predodžbe o kojima je riječ sadrže vrijednosni element i tiču se onog što ljudi smatraju svojim najvažnijim ciljevima i planovima; zato je pristanak tako bitan. Predodžbe o kojima je

³⁶³ Ponekad ljudi skrivaju od sebe objekt emocije ili ga ne mogu otkriti.

³⁶⁴ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 147.

³⁶⁵ Razum se u ovom procesu prosudbe kreće, prihvaća, odbija informacije i podražaje kojima je izložen.

³⁶⁶ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 59.

³⁶⁷ Isto, str. 60.

³⁶⁸ Isto, str. 78.

³⁶⁹ Mašta se koncentrira na neke objekte, a na neke ne, ali taj je izbor pozornosti itekako važan za misaoni sadržaj emocija. Ponajprije je ovdje važna emocionalna privrženost koja se javlja u odnosu na neke karakteristike osobe ili stvari koje nam privlače pozornost.

³⁷⁰ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 79.

riječ imaju sudni sadržaj.«³⁷¹ Nussbaum govori o sadržaju koji je moguće jezično formulirati. Ono što se prikazuje zapravo je stanje stvari u svijetu oko nas. Međutim, svijet i okolnosti na osobu utječu preko evaluacijskih procjena. Nussbaum smatra kako ne trebaju sve kognitivne procjene biti objekti refleksivne samosvijesti.³⁷² Emocije se ponekad jednostavno neće registrirati u ljudskoj svijesti jer su postale dio rutine ili jer se radi o pozadinskoj, a ne o situacijskoj emociji. U navedenim se situacijama emocija ni na koji način ne osjeća. S druge strane, emocija je prisutna jer usmjerava, motivira, pokreće određeno ponašanje i potiče na djelovanje.

Budući da su ljudske emocije povezane s ljudskim najvažnijim ciljevima, planovima, željama one su dio emocionalnog iskustva koje se pak odnosi na svijet koji okružuje ljudski rod i do kojeg je ljudima itekako stalo, odnosno do kojega drže. Objekti ljudskih emocija su, naime, stvari i ljudi koji se ne mogu nadzirati ni kontrolirati, a istima se pripisuju zasluge za vlastitu dobrobit. S druge strane, osobna ljudska povijest povezana s emocijama i njihovim vrednovanjem i procjenjivanjem povezana je istovremeno i s motivacijskom komponentom emocija.

Nussbaum definira emocije, jer joj se to čini ispravnim, »njihovim sadržajem, a ne njihovim odnosom prema drugim dijelovima našeg mentalnog sadržaja.«³⁷³ Smatra da bi se emocije trebale grupirati zajedno: strah, žalost, ljutnja, ljubav i ostale emocije imaju određene zajedničke karakteristike. Uz navedeno, ove su emocije u međusobnom dinamičkom odnosu.³⁷⁴ Emocije se trebaju shvaćati kao određena vrsta vizije, odnosno »kao vrijednosno utemeljeni načini razumijevanja svijeta.«³⁷⁵

Kada se govori o prikladnosti emocija zapravo se ona povezuje s primjerenim objektima emocija. Društva usađuju

³⁷¹ Isto, str. 106.

³⁷² Isto, str. 143.

³⁷³ Isto, str. 95–96.

³⁷⁴ Kad je osoba blizu voljenom objektu, ona je u stanju radosti; ako je isti objekt ugrožen, ona je u stanju straha; snađe li ga zlo, osoba će biti u stanju žalosti.

³⁷⁵ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 103.

različita stajališta o objektima emocija koja su prihvatljiva. Intenzivna erotska čežnja za objektom, koja taj objekt želi posjedovati i kontrolirati, obuhvaćena je grčkim pojmom *erôs*. Suprotan mu je pojam *philia*, vrsta ljubavi koja nije seksualna, a koja se temelji na odnosu reciprociteta i uzajamne koristi. Poznat je, nadalje, i pojam *agapê* – nesebična, dobronamjerna ljubav.

3.1.2. Apetiti, raspoloženja, želje za djelovanjem

Nussbaum razmatra razlike između emocija i drugih srodnih afektivnih stanja: apetita (tjelesnih potreba), raspoloženja i želja za djelovanjem.³⁷⁶ Cilj je razjasniti granice pojma ‘emocija’ i istaknuti ono što emocije čini filozofski i moralno relevantnima. Apetiti poput gladi i žeđi označavaju fiziološke porive koji ne uključuju nužno evaluaciju vanjskog objekta kao vrijednog ili ugrožavajućeg. Emocije, nasuprot tome, uvijek imaju kognitivni sadržaj: one izražavaju sudove o vrijednosti. Osoba ne osjeća tugu kao što je gladna, već tugu jer je izgubila nešto ili nekoga tko je bio važan za njezin život.

»Apetiti su uvijek usmjereni prema određenoj vrsti objekta i od tog smjera nikada ne odustaju – žeđ prema piću, glad prema hrani – a sam apetit ne sadrži nikakvu dodatnu misao o vrijednosti ili dobroti predmeta.«³⁷⁷ Apetiti bi, dakle, bili objektno fiksni i vrijednosno indiferentni. Tjelesni apetit poput gladi javlja se neovisno od svijeta i okolnosti u njemu, već je posljedica tjelesnog stanja živog bića. U suprotnosti s apetitima, emocije privlači njihov objekt i važnost istog – intencionalnost je, dakle, u samoj biti emocija.

Tjelesni apetiti ne nestaju ako u blizini nema objekta odgovarajuće vrste. Glad ostaje i dalje prisutna i kada ne postoji hrana u blizini. Nagoni su neovisni o vrijednosti. S druge strane, emocije nestaju kada se relevantnost objekta³⁷⁸ i njegova vrijednost promijeni. Tjelesni se apetiti usmjeravaju na objekt:

³⁷⁶ M. C. Nussbaum, *Upheavals of Thought*, str. 129–137; M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 146–154.

³⁷⁷ Isto, str. 147.

³⁷⁸ Ako se neko uvjerenje promijeni, to će uzrokovati i promjenu emocije.

hrana neće utažiti žeđ jednako kao što voda neće utažiti glad. Emocije su u ovom smislu fleksibilnije.³⁷⁹

Apetiti se mogu mijenjati podukom i učenjem. Mogu sadržavati nešto od intencionalnosti i vrijednosne selektivnosti koje su karakteristične za emocije.³⁸⁰ Priroda tjelesnih potreba »oblikuje našu emocionalnu geografiju; a apetiti su signali te potrebe. Apetiti signaliziraju tjelesne potrebe i za očekivati je da ćemo osjećati emocije u vezi s objektima koji ih zadovoljavaju.«³⁸¹

Raspoloženja su obično neusmjerena: možemo se osjećati potišteno, razdraženo ili razdragano bez jasnog razloga ili objekta. Emocije su, naprotiv, intencionalne – one su uvijek »o nečemu«. Ljutnja, ljubomora ili strah usmjereni su prema konkretnim uzrocima i sadrže uvjerenja o svijetu.

Djelovanje je usko povezano s emocijama. One motiviraju pojedince i skupine, usmjeravaju na određeni angažman, na konkretno djelovanje. Ili, s druge strane, strah ili više njih potiče osobe na izbjegavanje djelovanja kao neki vid (samo) obrane. Želje (npr. želja da pobjegnem, želja za osvetom) ne moraju biti emocionalne ako nisu popraćene vrednovanjem. No kad su povezane s emocionalnim ocjenama (npr. »želim pobjeći jer osjećam ugroženost«) one postaju dijelom emocionalne reakcije. Nussbaum razlikuje motivacijski aspekt emocija (želja da se djeluje) od samog emocionalnog suda (procjena ugroze, gubitka ili nepravde). Zaključuje kako emocije čine zasebnu kategoriju jer kombiniraju:

- a) evaluaciju objekta (što znači da se temelje na uvjerenju),
- b) intencionalnost (usmjerenost prema objektu),
- c) osjećajnost (tjeskobu, bol, zadovoljstvo),
- d) povezanost sa subjektivim planovima i vrijednostima.

³⁷⁹ Emocija ljubavi može zamijeniti svoj objekt nekim drugim i sl.

³⁸⁰ U središtu ljudskih apetita mogu biti vrijednosti određenih objekata: kad se žudi za svježem ispečenim domaćim kruhom, probranim vinom ili *craft* pivom.

³⁸¹ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 149.

Zahvaljujući toj višeslojnosti emocije imaju središnju ulogu u etici, estetici i političkoj filozofiji, za razliku od prolaznih impulsa ili općih raspoloženja.

3.1.3. Prigovori emocijama: intencionalnost, uvjerenje, vrednovanje

Protiv emocija postoji niz kritika, mnoštvo prigovora.³⁸² Mnogi smatraju kako su emocije u normativnom smislu iracionalne.³⁸³ Kao takve bi, dakle, neupitno bile neprikladne. Jednako tako postoji stajalište kako su emocije »nerazumna kretanja«, sile koje tjeraju osobu da učini nešto (što možda uvijek i ne želi). Pri tome, emocije nisu povezane s mišljenjem kako ta osoba doživljava svijet ili kako o njemu razmišlja.³⁸⁴ Neki smatraju kako emocije izviru iz »animalnog«, a ne specifično ljudskog dijela prirode.³⁸⁵ S time je povezana i ideja kako su emocije na neki način »ženske« dok je razum svako »muški«. Postoje, nadalje, zagovornici stajališta kako su emocije »tjelesne«, a ne »mentalne«. I jednima i drugima i trećima takve su kvalifikacije dovoljne da emocije smatraju neinteligentnima.

Nussbaum je, međutim, uvjerena kako su emocije, kao i drugi mentalni procesi, ipak tjelesni procesi. No tvrdi kako činjenica da se emocije realiziraju u živom biću³⁸⁶ nikome ne daju za pravo da njihove intencionalno-kognitivne komponente svede na neintencionalna tjelesna kretanja. Emocije redovito

³⁸² Isto, str. 38–47; M. C. Nussbaum, *Pjesnička pravda*, str. 84–88.

³⁸³ Nussbaum smatra kako je jedan od razloga zašto emocije ostavljaju dojam vanjskih energija činjenica da one često proizlaze iz naše prošlosti koju katkada ljudi potpuno i ne shvaćaju. A upravo te okolnosti utječu na način vrednovanja i procjenjivanja u specifičnom trenutku života neke osobe.

³⁸⁴ Osobu kao da nose morske struje na koje nema nikakvog utjecaja. U okolnostima majčine smrti Nussbaum je osjećala strašnu uznemirenost. Osjećala se kao da je bila prepuštena na milost i nemilost emocija koje su je obuzimale bez njezina pristanka ili potpune svijesti o istima.

³⁸⁵ Dakako da zastupnici ovakve pozicije nemaju dobro mišljenje o životinjama, njihovoj inteligenciji i/ili emocijama.

³⁸⁶ Živa tijela sposobna su za, tvrdi Nussbaum, inteligenciju i za intencionalnost.

imaju objekt – one su redovito o nečemu.³⁸⁷ Strah, primjerice, ovisi o postojanju objekta. Oduzme li se strahu objekt, on postaje tek puko drhtanje tijela ili preskakanje srca. Taj objekt je intencionalni objekt. Objekt ima onu ulogu u emociji kako je definira osoba koja je osjeća, poput naočala koje usmjeravaju fokus. Ta je usmjerenost važan dio identiteta emocija. Naime, ono što definira razliku između različitih emocija, npr. straha, nade, žalosti, ljubavi, mržnje, nije toliko identitet objekta koliko način na koji se objekt vidi.³⁸⁸ Konačno, emocije ne predstavljaju samo način viđenja objekta, nego i vjerovanja o objektu.

Aristotel je u djelu *Retorika* odavno uvidio kako ljudi osjećaju strah samo kada vjeruju da postoji neka mogućnost za spas.³⁸⁹ Da bi osoba osjećala strah, smatra on, trebaju biti ispunjeni određeni uvjeti. Osoba treba biti uvjerena da joj prijete određena zla. Uvjerena je kako ta zla nisu beznačajna, već da su velika te da njihovo sprečavanje nije u njezinoj moći. Neka se šteta, konačno, dogodila toj osobi ili nekome tko joj je blizak. Ujedno je ta šteta značajna, a počinitelj je štetu učinio namjerno.³⁹⁰ Aristotel ističe kako bi bilo dobro da se počinitelj štete kazni te da je to u konačnici ugodna misao.³⁹¹ Nabrojani su elementi nužni uvjeti, odnosno vjerovanja koja se sva trebaju zadovoljiti kako bi se (po)javila emocija (ljutnje).³⁹² Dođe li do određenih promjena, na primjer, informacije kako je neka sasvim druga osoba nanijela štetu od one za koju se primarno smatralo ili kako šteta nije počinjena namjerno, već hotimič-

³⁸⁷ U slučaju majčine smrti, strah, nada, žalost, emocije koje je Nussbaum osjećala bile su primarno o njezinoj majci.

³⁸⁸ Npr. strah i nada često mogu uzimati u obzir isti skup činjenica, ali se razlikuju po njihovu naglasku. U slučaju straha, naglasak se stavlja na opasnost. U slučaju nade, naglasak se stavlja na povoljan mogući ishod.

³⁸⁹ Aristotel, *Retorika*, 1383a 5–6.

³⁹⁰ Isto, 1382a 25–27.

³⁹¹ Isto, 1378a 1–2.

³⁹² Aristotel smatra kako ljutnja treba biti usmjerena na određenu osobu. Smatra, također, da se ljubav uvijek odnosi na biće koje je sposobno uzvratiti ljubav. Nussbaum se ne slaže s Aristotelom u ovim točkama smatrajući kako ljubav može biti i neuzvrćena i da je se može osjećati za osobu koja je ne može uzvratiti. Jednako tako, netko se može ljutiti na cijeli narod, na prirodu, na životinju i sl.

no ili kako šteta nije velika kako se možda činilo na prvi pogled, ljutnja će se promijeniti, smanjit će se ili do kraja nestati. Emocija će se, dakle, uskladiti s novim dostupnim podacima i okolnostima. Opredmetit će se. Osobna su uvjerenja, dakle, izrazito bitna za identitet emocija.³⁹³

Nussbaum ističe kako bi u samu definiciju emocije trebalo staviti i misao jer se u protivnom neće moći razlikovati pojedine vrste emocija. Emocije se, kako je već više puta bilo istaknuto, redovito tiču vrijednosti. Na neki se objekt gleda kao na važnu stvar, pridaje mu se neka vrijednost. Emocije se ne aktiviraju zbog života nepoznatih osoba ili patnje koja nije ljudima pred očima. Nussbaum ističe kako su stoga emocionalne prosudbe zapravo potklasa vrijednosnih prosudbi.³⁹⁴ Vrijednost koja se opaža u objektu nije obična vrijednost, već se radi o vrijednosti posebne, osobite vrste. Odnosi se, naime, na dobrobit osobe koja gleda. Objekt³⁹⁵ emocije osoba smatra važnim. Razlozi mogu biti mnogobrojni, no ponajprije se odnose na ulogu koju objekt ima u životu pojedine osobe.³⁹⁶ Emocije, dakle, inzistiraju na stvarnoj važnosti objekta. Ujedno su i odraz osobne posvećenosti objektu kao dijelu nečijih životnih ciljeva. Emocije su, nadalje ističe Nussbaum, eudaimonističke – tiču se dobrobiti neke osobe. Time se povezuje s eudaimonističkom etičkom teorijom grčke antike. Odgovor na pitanje kako bi čovjek trebao živjeti ovisi o koncepciji *eudaimonije*,³⁹⁷ odnosno ljudskog dobra. Sastavni su dijelovi *eudaimonije* neke osobe moralna djela, ljubav prema zajednici,

³⁹³ Tek proučavanje misli – introspekcija – otkrit će osobi osjeća li strah, tugu ili sažaljenje.

³⁹⁴ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 45.

³⁹⁵ Emocije su vrlo često, a možda i uvijek, usmjerene prema nečemu: osoba se boji Smitha, boji se da će pasti, bijesna je na Jonesa, ogorčena je jer je njezino ime povučeno, presretna zbog preokreta u nekoj situaciji i sl. Emocija ima, dakle, objekt ili je usmjerena prema objektu. Postoji usmjerenost na nešto izvan same osobe ili izvan njezinog sadašnjeg stanja ili barem izvan same emocije. – George Pitcher, »Emotion«, *Mind* 74 (1965) br. 295, str. 326–346, ovdje str. 326–327.

³⁹⁶ Strah se npr. povezuje s nevoljama i poteškoćama koje se odnose na važne i bliske osobe ili ciljeve/planove/želje.

³⁹⁷ Smatra se kako koncepcija *eudaimonije* uključuje sve čemu akter pripisuje inherentnu vrijednost.

osobna ljubav i prijateljstva u kojima se objekt voli i u kojem mu se čini dobro radi njega samoga.³⁹⁸

Emocije, prema nekim istraživačima i znanstvenicima s različitih područja, prikazuju ljudski život kao nešto manjkavo i nepotpuno, nešto što je prepušteno na milost i nemilost sreće.³⁹⁹ Ljudi kojima vladaju emocije smještaju važne elemente svojeg dobra izvan sebe samih. Na taj način nisu postojani te se, smatraju neki, na takve osobe⁴⁰⁰ ne može osloniti. Ljudi ne vole osjećaj bespomoćnosti i pasivnosti, već žele i trude se imati kontrolu kako nad okolnostima svojih života – koliko je do njih – tako i nad svojim emocijama.⁴⁰¹

3.1.4. Emocije i etička teorija: Nussbaumina integracija emocija u moralnu filozofiju

U suvremenoj filozofiji Martha C. Nussbaum predstavlja jednu od najznačajnijih autorica koja se zalaže za duboku integraciju emocija u etičku teoriju. Prema njezinoj tezi, svaka etika koja zanemaruje emocije – njihovu strukturu, funkciju i normativnu vrijednost – nužno ostaje nepotpuna. Nussbaum u svojoj moralnoj psihologiji polazi od aristotelovske predodžbe o čovjeku kao racionalno-emotivnom biću koje težnje prema dobru ne izražava samo kroz logičko razmišljanje, već i kroz emocionalnu rezonanciju.

Emocije, u njezinoj teoriji, nisu afektivni poremećaji ni puke reakcije tijela. One su kognitivne evaluacije koje sadržavaju vrijednosni sud – emocije su način na koji vrednujemo stvari koje su nam od značaja. Nussbaum ih definira kao »intelligentne odgovore« na situacije koje procjenjujemo kao relevantne za naše blagostanje i ciljeve. Takva intencionalna

³⁹⁸ M. C. Nussbaum, *Izdizanje misli*, str. 47.

³⁹⁹ Emocije djeluju na temelju relacije s djecom, roditeljima, voljenim osobama, sugrađanima, domovinom, vlastitim tijelom i zdravljem. Svi ti odnosi čine ljudski život itekako izloženim i ranjivim.

⁴⁰⁰ Takve su osobe čas pune nade, čas očajne, čas spokojne, čas obuzete silnom žalošću.

⁴⁰¹ Emocije ljude povezuju s predmetima/osobama/relacijama/odnosima koje smatraju važnim za svoju dobrobit. Tako emocija bilježi osjećaj ljudske ranjivosti i nedostatka kontrole.

struktura emocija ukazuje da one nisu odvojive od racionalnog djelovanja, već su njegov suodređujući moment. Emocije izražavaju i oblikuju moralnu orijentaciju pojedinca.

U djelu *Upheavals of Thought* Nussbaum sustavno prikazuje kako emocije funkcioniraju kao oblici evaluativnog uvida. Emocionalna reakcija na događaj – poput straha, srama ili suosjećanja – implicira određenu predodžbu o vrijednosti, opasnosti ili nepravdi.⁴⁰² Emocije stoga nisu samo psihološki, već i etički relevantne jer izražavaju procjene o tome što je dobro, štetno, pravedno ili poželjno. Ova evaluacijska dimenzija emocija razlog je zašto Nussbaum drži da se etika ne može formulirati bez njihove sustavne analize.

U članku »Human Functioning and Social Justice« Nussbaum emocije povezuje s konceptom ljudskog funkcioniranja (*human functioning*) i razrađuje aristotelovski esencijalizam kao temelj pravednog društvenog poretka.⁴⁰³ Ovdje ona predlaže skup temeljnih ljudskih sposobnosti (*capabilities*), među kojima se ističu: emocionalna razvijenost, praktični um, sposobnost suosjećanja, sposobnost za igru, stvaranje međuljudskih odnosa i socijalna povezanost.⁴⁰⁴ Emocije nisu sporedne – one su pretpostavka racionalnog samorazumijevanja i osnova za ostvarenje dostojanstvenog života. U tom smislu, zanemarivanje emocionalne dimenzije predstavlja, prema Nussbaum, zanemarivanje temelja ljudske autonomije i etičkog integriteta.

Njezina kritika racionalističke moralne tradicije usmjerena je na njezino sustavno potiskivanje emocija iz sfere moralnog odlučivanja. Za Nussbaum, djelatni subjekt (moralni agent) nije apstraktni nositelj dužnosti, već konkretnim životnim okolnostima izložen pojedinac, oblikovan osjećajem ranjivosti, brige, pripadnosti i nade. Emocije se pritom ne promatraju kao nešto što treba nadvladati, nego kultivirati. Ona govori o »obrazovanju emocija« (*education of emotions*) koje uključu-

⁴⁰² M. C. Nussbaum, *Upheavals of Thought*, str. 1–19.

⁴⁰³ Martha C. Nussbaum, »Human Functioning and Social Justice: In Defense of Aristotelian Essentialism«, *Political Theory* 20 (1992) 2, str. 202–246, doi: <https://doi.org/10.1177/0090591792020002002>.

⁴⁰⁴ Isto, str. 222.

je razvijanje sposobnosti pravilne evaluacije, empatije i rezoniranja iz perspektive drugih.⁴⁰⁵

Osobito važnu ulogu u tom procesu Nussbaum pripisuje književnosti, umjetnosti i humanističkom obrazovanju jer oni omogućuju imaginativnu identifikaciju s tuđim iskustvom i proširuju moralnu imaginaciju.⁴⁰⁶ Emocionalna komponenta etičkog života time prestaje biti »neželjeni ostatak tijela« i postaje ključna dimenzija moralnog rasta. Njezina etička teorija stoga ne predstavlja samo racionalni sustav normi, nego prikaz moralne subjektivnosti ukorijenjene u iskustvu, emocionalnoj rezonanciji i evaluaciji smisla.

Etika, kako je Nussbaum vidi, oblik je života u kojemu emocije ne remete racionalnost nego je upotpunjuju usmjeravajući djelatnog subjekta (moralnog agenta) prema onome što zaista ima vrijednost. U tom je smislu njezin doprinos duboko transformativan – ne samo za filozofiju emocija, nego i za suvremeno razumijevanje etike kao takve.

»Ovdje se i život i povijest filozofije spajaju kako bi nam pomogli. Jer u životu zaista unosimo svoje iskustvo, svoj aktivni osjećaj života, u različite koncepcije na koje nailazimo, promišljamo ih, uspoređujemo njihove alternative u odnosu na naš sve razvijeniji osjećaj za ono što je važno i s čime možemo živjeti tražeći podudarnost između iskustva i koncepcije. A u povijesti moralne filozofije također nalazimo prikaz jednog inkluzivnog početnog položaja i otvorene, dijalektičke metode – što je, zapravo, filozofski opis te stvarne životne aktivnosti i načina na koji se ona odvija kada se provodi temeljito i s osjetljivošću.«⁴⁰⁷

3.1.5. Neostoicizam i suvremeno razumijevanje emocija kod Nussbaum

Kako bi se dodatno razjasnila teorijska pozadina kognitivnog pristupa emocijama koji Nussbaum zastupa, korisno je

⁴⁰⁵ M. C. Nussbaum, *Upheavals of Thought*, str. 328–336.

⁴⁰⁶ Isto, str. 347–356.

⁴⁰⁷ Martha C. Nussbaum, *Love's Knowledge. Essays on Philosophy and Literature*, Oxford University Press, Oxford 1990., str. 25.

promotriti njezinu ovisnost o stoičkoj tradiciji i njezino kreativno preoblikovanje u suvremenom etičkom kontekstu. Nussbaum priznaje svoj dug stoičkoj filozofiji, osobito Krizipu, čije razumijevanje emocija kao oblika prosudbi prihvaća, no za razliku od stoičkog ideala apatije (*apatheia*) ona emocije ne odbacuje, već ih reinterpreтира kao racionalno utemeljene i etički značajne. U neostoičkoj teoriji emocija koju Nussbaum razvija emocije imaju sljedeće kvalitete:

1. Kognitivne prosudbe – temelje se na vjerovanju o važnosti određenog objekta ili događaja za dobrobit osobe.
2. Eudaimonističke – redovito uključuju pojam osobne dobrobiti jer izražavaju kako pojedinac vrednuje odnos između sebe i svijeta.
3. Evaluativne – vrednuju stvarnost u moralnom ključu izražavajući odnos prema dobru i zlu, korisnome i štetnome.
4. Intencionalne – redovito su usmjerene prema nečemu: prema drugima, sebi, budućim ishodima, gubicima ili idealima.
5. Djelomično su tjelesne, ali ne i tjelesno determinirane – fiziološke reakcije su popratne, no nisu odlučujuće za identitet emocije.
6. Pokretačke – emocije utječu na pažnju, mišljenje i djelovanje; imaju kinetičku funkciju u moralnom životu.
7. Spoznajne – emocije su »izdizanje misli« (*upheavals of thought*) otkrivajući što je osobi stvarno važno.
8. Oslonjene na imaginaciju – imaginativna sposobnost omogućuje prepoznavanje tuđih emocija i oblikovanje suosjećanja.
9. Raznovrsne – razlikuju se po stabilnosti (pozadinske vs. situacijske) i po općem naspram konkretnog usmjerenja.
10. Podložne sukobu – emocije se mogu međusobno sukobljavati što odražava složenost moralne stvarnosti.

Ova teorijska matrica omogućuje Nussbaum da emocije uključi u središte moralnog rasuđivanja bez gubitka racionalnosti ili etičke jasnoće. Emocije su za nju istovremeno episte-

mološke, moralne i afektivne komponente ljudskog iskustva. U tom je smislu njezin doprinos etici istovremeno povijesno informiran i filozofski inovativan.

Tablica 6, Ključne razlike između stoičkog i Nussbaumina pristupa emocijama

Dimenzija	Stoici	Nussbaum
Intencionalnost	da	da
Vrednovanje	pogrešno/iracionalno	evaluativno/ racionalno
Uloga u etici	potisnuti/iskorijeniti	uključiti kao temelj moralnog rasuđivanja
Uloga imaginacije	zanemarena	ključna za suosjećanje i moralnu orijentaciju
Tjelesnost	emocije se smatraju štetnim uznemire- njima	tjelesnost prisutna, ali nije definicijska
Ideal	apatija (<i>apatheia</i>)	racionalna emocional- na uključenost

3.1.6. Emocije između prirode, jezika i kulture

Nussbaum smatra da su emocije osobit način percipiranja vrijednosti u svijetu. Iako imaju biološku osnovu, ona ih ne reducira na životinjske instinkte. Emocije ljudi, za razliku od onih životinja, uključuju kompleksnu naraciju, anticipaciju, moralnu refleksiju i jezičnu artikulaciju. Ljudi emocionalno vrednuju događaje s obzirom na svoju eudaimoniju i sposobni su emocionalno reagirati na ono što se još nije dogodilo ili se odnosi na druge ljude – čak i nepoznate. Za razliku od životinja, koje reagiraju u sadašnjem trenutku, ljudske emocije uključuju temporalnu dimenziju. Ljudi razmišljaju o prošlosti i budućnosti te su emocionalno vezani uz nadu, žaljenje, očekivanje i sjećanje. Emocije su tako povezane s narativnom strukturom života – našom sposobnošću da zamislimo vlastitu priču i vrednujemo njezine obrate u vremenu.

Jezik omogućuje kompleksno strukturiranje emocija i njihovo međusobno dijeljenje. Nussbaum tvrdi da jezik ne samo da izražava emocije, već ih i konstituira. Kroz jezik možemo razjasniti emocionalne nijanse, razgraničiti srodne osjećaje i prenijeti ih drugima čime se otvara prostor za moralni dijalog i afektivnu empatiju.

Emocije su oblikovane i kulturno. Norme, vrijednosti i socijalna očekivanja utječu na to što osjećamo i kako to izražavamo. Nussbaum ističe da su emocije naučene kroz društvenu interakciju, posebno u ranom djetinjstvu – roditelji, institucije i društvene prakse oblikuju emocionalne reakcije pojedinca. No unatoč toj kontekstualnosti, emocije su za nju univerzalno dostupni načini vrednovanja koji se mogu racionalno procijeniti i etički usmjeriti.

3.1.7. Emocionalni temelji moralnog razvoja: od ranog djetinjstva do političke zrelosti

Nussbaum ističe kako se temelji emocionalnog života uspostavljaju u najranijem djetinjstvu. Dojenčad razvija emocionalne obrasce u odnosima s primarnim skrbnicima, a upravo ti rani obrasci oblikuju kasnije obrasce vrjednovanja i moralnog rasuđivanja. Emocije poput ugođe, nelagode, gladi, zadovoljstva, ali i frustracije, razvijaju se kroz ponavljane interakcije s okolinom. Opisuje prve emocionalne odgovore kao proto-emocije koje će kasnije poprimiti punu kognitivnu i moralnu artikulaciju. Ljubav se javlja kroz odnos ovisnosti i sigurnosti; ljutnja kao odgovor na frustraciju; a sram kao reakcija na gubitak relacije ili odbačenost. Ove emocije, iako primitivne, već sadrže strukturu prosudbe o odnosu sebstva i drugoga.⁴⁰⁸

Dijete s vremenom dolazi do točke u kojoj treba integrirati oprečne emocije prema istim objektima – ljubav i ljutnju,

⁴⁰⁸ Pitanje gađenja ima posebno mjesto u Nussbauminoj teoriji. Smatra kako je gađenje emocionalna reakcija utemeljena na poricanju vlastite tjelesnosti. U ranom djetinjstvu ova se emocija povezuje s tjelesnim funkcijama i granicama tijela. Kultura dodatno pojačava gađenje kao način distanciranja od svega što podsjeća na smrt, ovisnost i fizičku propadljivost.

privrženost i bijes. Ta kriza ambivalencije ključno je mjesto za razvoj sposobnosti empatije, suosjećanja i moralne odgovornosti. Rano emocionalno iskustvo tako prelazi u moralnu svijest. Razvoj moralno-emocionalne zrelosti zahtijeva okruženje koje omogućuje regulaciju emocija, prepoznavanje drugoga i njegovanje međusobne zavisnosti. Nussbaum proširuje tu dinamiku na društveni i politički plan: institucije, poput škole, prava i demokratskih struktura, trebaju podržavati razvoj emocionalno zrelih i moralno odgovornih građana.

Korijeni moralnog rasuđivanja i etičkog života nisu u apstraktnom razumu, već u emocionalnim iskustvima najranije dobi. Nussbaum zagovara etiku koja polazi od iskustvene ukorijenjenosti čovjeka, uvažavajući njegovu ranjivost, tjelesnu uvjetovanost i emocionalno sazrijevanje smatrajući da upravo takvi temelji omogućuju izgradnju pravednog i suosjećajnog društva. Na tom je temelju moguće postaviti pitanje: u kojoj se mjeri emocije, kao afektivno oblikovane kognitivne prosudbe, mogu smatrati racionalnima? Upravo to pitanje vodi nas u sljedeći tematski blok, gdje se razmatra normativna dimenzija emocionalnog života.

3.1.8. Kritička promišljanja o teoriji emocija Marthe Nussbaum

U ovom dijelu želimo usporediti teoriju emocija Marthe Nussbaum s mišljenjima njezinih istaknutih suvremenika koji djeluju na području filozofije emocija. Naše je primarno zanimanje etička dimenzija emocija, a Nussbaumina kognitivistička teorija donosi dragocjene uvide u značenje emocija u svakodnevnom životu. Budući da su emocije i opažajni fenomeni, korisno je njezin pristup uravnotežiti s onim teorijama koje istražuju presjek znanstvenih i filozofskih refleksija.

Filozof psihologije Aaron Ben-Ze'ev⁴⁰⁹ podsjeća nas da emocije možemo promatrati na dvjema razinama: znanstvenik može opisati ljutnju kao »ključanje krvi« dok filozof može de-

⁴⁰⁹ Aron Ben-Ze'ev, »Emotion as a Subtle Mental Mode«, u: Robert C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling. Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 250–268, ovdje str. 253.

finirati ljutnju kao želju za osvetom. Ljutnja je, dakle, više od biološke reakcije – ona zahtijeva referencu na naneseo zlo. Nussbaum se jasno opredjeljuje za filozofsku razinu pristupa emocijama, no korisno je promotriti i one pristupe koji u obzir uzimaju i fiziološku dimenziju.

U suvremenoj angloameričkoj filozofiji emocija važnu raspravu predstavlja podjela na osnovne i složene emocije. Osnovne emocije (poput straha, bijesa, gađenja) smatraju se automatskim, univerzalnim i evolucijski utemeljenim reakcijama koje uključuju karakteristične izraze lica. Složene emocije (poput srama, ponosa, ljubomore) uključuju višeslojnu kognitivnu obradu i refleksiju. Damasio i LeDoux, dva istaknuta neuroznanstvenika, razlikuju emocije⁴¹⁰ i osjećaje.⁴¹¹ Damasio predlaže podjelu na primarne (biološke), sekundarne (socijalno uvjetovane) i pozadinske emocije (poput napetosti, iscrpljenosti). LeDoux⁴¹² ističe da možemo »misлити strah« (top-down) jednako kao što ga možemo izravno doživjeti (bottom-up). Nussbaum se uglavnom bavi složenim emocijama, no ne izdvaja jasno razliku između njih i osnovnih. Griffiths⁴¹³ kritizira takvu poziciju i tvrdi da emocije nisu homogena kategorija, već skup različitih fenomena usporedivih s kategorijom »vitamina« – pojam je koristan, ali znanstveno previše širok.

Jesse Prinz⁴¹⁴ tvrdi da emocije ne nastaju tek kao rezultat kognitivne procjene, već se temelje na utjelovljenom opažanju

⁴¹⁰ Kao tjelesne reakcije.

⁴¹¹ Kao svijest o tim reakcijama.

⁴¹² Istraživanje Antonija Damasia usmjereno je na odnos između mozga i svijesti. Vidi A. R. Damasio, *Descartes' Error*; A. Damasio, *Osjećaj zbivanja*. – Joseph LeDoux istražuje odnos između mozga, emocija i pamćenja s posebnim naglaskom na mehanizme koji stoje iza straha i tjeskobe. Vidi Joseph E. LeDoux, *The Emotional Brain. The Mysterious Underpinnings of Emotional Life*, Simon&Schuster Paperback, New York 1996.; Joseph E. LeDoux, *Synaptic Self. How Our Brains Become Who We Are*, Viking, New York 2003.

⁴¹³ Paul. E. Griffiths, »Basic Emotions, Complex Emotions, Machiavellian Emotions«, u: Anthony Hatzimoyssis (ur.), *Philosophy and the Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 39–67.

⁴¹⁴ Jesse Prinz, »Emotion, Psychosemantics, and Embodied Appraisals«, u: Anthony Hatzimoyssis (ur.), *Philosophy and the Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 69–86.

– tijelo »procjenjuje« okolnosti i pokreće emocionalne reakcije. Emocije, čak i kad imaju etičku dimenziju, ne mogu se u potpunosti odvojiti od tjelesne osnove.

Nussbaum priznaje ulogu tijela, ali inzistira da su emocije primarno kognitivne procjene. Tjelesne reakcije mogu pratiti emocije, no nisu njihovo definicijsko obilježje. Prihvaća rezultate neuroznanosti, ali ih interpretira u skladu sa svojom filozofskom pozicijom.

Peter Goldie⁴¹⁵ i Robert C. Solomon⁴¹⁶ naglašavaju važnost osjećaja kao neizostavne dimenzije emocija. Osjećaji čine emocionalno iskustvo potpunim. Solomon, isprva sklon redukciji osjećaja, kasnije priznaje njihovu važnost kao tjelesnih izraza prosudbi. Nussbaum osjećaje vidi kao dio svijesti o sebi, ali ne prihvaća da je tijelo objekt emocije – ono je samo mjesto njezine pojavnosti.

Nussbaumina teorija nije u sukobu s neuroznanstvenim nalazima, ali zanemaruje korisnu distinkciju između osnovnih i složenih emocija. Njezina je pozicija usredotočena na moralno i kognitivno bogate emocije, ali ih proširuje i na emocionalne reakcije koje možda nemaju istu razinu racionalne obrade. To ograničava obuhvat i preciznost njezine teorije.

John Deigh i Paul E. Griffiths predlažu da svaka teorija emocija treba integrirati i afektivne i kognitivne dimenzije. Nussbaum prepoznaje da emocije dijelimo s ne-ljudskim životinjama (*non-human animals*), ali tvrdi da je ljudsko emocionalno iskustvo zbog jezika, svijesti o vremenu i naracije – kvalitativno drugačije.

Važno je istaknuti kako bi Nussbaumina teorija dobila na jasnoći kada bi otvoreno razlikovala osnovne i složene emocije te pritom ozbiljnije uzela u obzir tjelesne i osjećajne aspekte emocionalnog iskustva.

⁴¹⁵ Peter Goldie, »Narrative and Perspective; Values and Appropriate Emotions«, u: Anthony Hatzimoysis (ur.), *Philosophy and the Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 201–220.

⁴¹⁶ Robert C. Solomon, »Emotions, Thoughts and Feelings: What is a 'Cognitive Theory' of the Emotions and Does it Neglect Affectivity?«, u: Anthony Hatzimoysis (ur.), *Philosophy and the Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2003., str. 1–18.